

MICHAEL ABDALLA

UNIwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

MASATUR2@GMAIL.COM

ORCID: 0000-0002-0933-3755

PISARZE ASYRYJSCY ZWIĄZANI Z MIASTEM NISIBIS: ICH ŻYCIE I DZIEŁA*

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/TiCz.2023.007>

Streszczenie. W opracowaniu przedstawiono w zarysie miasto Nisibis i jego Szkołę oraz związanych z nim pisarzy i ich dorobek. Mało które bliskowschodnie miasto odegrało tak dużą rolę w chrześcijaństwie IV–VII w. jak Nisibis. W nim urodzili się i działali św. Jakub (†338), aktywny uczestnik soboru nicejskiego (325) i św. Efreem (†373), pierwszy i powszechnie uznany poeta chrześcijański. Prężnie działająca w mieście szkoła wyższa wykształciła dziesiątki myślicieli i ludzi pióra, w tym 10 patriarchów i 60 biskupów i już w V wieku Nisibis nazwano **ܩܘܪܝܬܐ ܕܥܡܡܐ** *Emma d-Yulpāne (Alma Mater)*.

Zestawienie pisarzy sporządzono chronologicznie, ograniczając się tylko do Kościoła Asyryjskiego. Napisane przez nich dzieła pozwolą wyrobić pogląd o tematyce, którą się zajmowali, będącą odbiciem warunków życia duchowego nie tylko ludzi Kościoła, lecz także społeczności miejskich i wiejskich. Przekonamy się też, jaką rolę odegrali w dyplomacji i w dialogu międzykulturowym jako pomost między Bizancjum i Persją.

Słowa kluczowe: Nisibis, Szkoła Nisibińska, Asyryjscy pisarze, Średniowiecze.

Abstract. Assyrian Writers Associated with the City of Nisibis: Their Life and Work. The study outlines the city of Nisibis and the school that operated there, as well as

* Nie obejmuje pisarzy ujętych w publikacji: Abdalla, Michael i Mirosław Rucki, „Pisarze asyryjscy w wykazie metropolity Mar Abdisz (XIII w.)”, *Teologia i Człowiek* 51, no. 3 2020: 199–221, doi.org/10.12775/TiCz.2020.046.

the associated writers and their output. Hardly any Middle Eastern city played such a significant role in Christianity during the 4th–7th centuries as Nisibis did. St. James (†338), an active participant of the Council of Nicaea (325), and St. Ephrem (†373), the first and universally recognised Christian poet, were born in this city and worked there. The city's thriving college educated dozens of philosophers and men of letters, including 10 patriarchs and 60 bishops, and already in the 5th century, Nisibis was called **ܐܡܡܐ ܕܝܘܠܦܢܐ** *Emma d-Yulpāne* (Alma Mater).

The list of writers was compiled chronologically and is limited to the Assyrian Church only. The works written by these authors will make it possible to form an opinion on the subject matter, reflecting the situation of the spiritual life not only of the members of the Clergy but also of the countryside and rural communities. Furthermore, it will be shown what role they played in diplomacy and in intercultural dialogue, acting as a bridge between Byzantium and Persia.

Keywords: Nisibis, the School of Nisibis, Assyrian writers, Middle Ages.

WPROWADZENIE

Starożytne miasto Nisibis znajdowało się na drogach łączących Wschód z Zachodem i południe z północą i stanowiło centrum życia ekonomicznego i znaczący ośrodek kultury. Stykali się w nim ludzie o różnym pochodzeniu etnicznym, posługującym się powszechnym wówczas językiem syro-mezopotamskim (syriackim, syryjskim). Przez Nisibis wiodła droga, którą kroczył do Babilonii i dalej do Kōhē w Persji pierwszy apostoł Wschodu, Mar Mari. Upowszechnianie się tego języka potwierdza wnikliwy badacz relacji kulturalnych asyryjsko-ormiańskich, pierwszy prezydent nowej niepodległej Armenii. Porównując tłumaczone na język ormiański pierwsze teksty o męczennikach, dochodzi do wniosku, że Sozomen pisząc *Historię Kościoła* korzystał bezpośrednio ze źródeł asyryjskich¹.

Pomimo że Nisibis upadło przeszło dziesięć wieków temu, pamięć o nim zachowała się u kolejnego pokolenia Asyryjczyków. W dniach 27–28 maja 2004 r. samorząd Nisibis zorganizował konferencję poświęconą miastu. Na 37 tureckojęzycznych referatów tylko jeden dotyczył uro-

¹ Lewon Ter-Petrosjan. *Al-'Alāqāt at-taqāfiyya al-armaniyya-as-surianiyya*, tłum. Bōgōš Saradzyān (Aleppo: Dār Mārdīn, 1997), 43–44, 152, 195.

dzionego w tym mieście pisarza, św. Efrema². Gdzieniedzie nazwę miasta noszą szkoły i instytucje oświatowe, w wersji Nsibin wybrał ją niezmiernie badacz Jan Bet-Sawoce, zarówno dla czasopisma, które wydawał przez długi okres czasu, jak i dla wydawnictwa, które może się pochwalić dziesiątkami książek i broszur w różnych językach. Taką nazwę nosi też działająca od 20 lat grupa, która w dniach 1–3.10.2022 r. miała zorganizować w Heidelbergu swoją kolejną konferencję naukową. Niestety konferencja nie doszła do skutku z powodu nowej fali pandemii.

Celem niniejszego szkicu jest pokazanie roli, jaką odegrało miasto Nisibis w edukacji chrześcijańskiej, wyjaśnienie genezy jego nazwy i domniemanego związku z aramejskim królestwem Soba. Przekonamy się, że wszystkich 24 pisarzy związanych z miastem w wiekach V–XIV wywodziło się z duchowieństwa (było wśród nich 4 katolikosów i 8 biskupów), przy czym połowa działała w VII wieku. Dowiemy się też, jak się nazywali, poznamy etymologię i znaczenie ich imion, jakie prace napisali i jaką rolę odegrali, zarówno w historii chrześcijaństwa, jak i w relacjach rzymsko-bizantyjskich. Z zestawieniem pisarzy związanych z Nisibis nie zetknąłem się w żadnej pracy, zarówno z orientalnego, jak i europejskiego obszaru językowego.

1. W KWESTII NAZWY NISIBIS I JEJ POCHODZENIA

Nisibis znajduje się obecnie w południowo-wschodniej Turcji i jest znane jako Nusaybin. Pomimo długiej historii nazwa zachowała się w formie prawie niezmienionej. W językach okolicznej ludności oraz w literaturze spotykamy następujące wersje: Našibīnā³, Nišibīn, Nšēbīn, Nšībīn, Nšiwan, Šōbā. Szczególnie ostatnia forma wymaga rozwinięcia.

Jej związek z nazwą miasta Nisibis wydaje się być przypadkowy. W komentarzach do polskiego wydania „Biblii Tysiąclecia” podaje się, że

² Mehmet Şimşek, „Nusaybinli Mor Afrem,” w *Geçmişten günümüze Nusaybin*, ed. by Kenan Z. Taş (Ankara: Nusaybin Kaymakamlığı, 2009), 247–256.

³ Našibīnā była w latach 896–611 w obrębie państwa asyryjskiego, Simo Parpola, „National and Ethnic Identity in the Neo-Assyrian Empire and Assyrian Identity in Post-Empire Times,” w *The Assyrians Heritage: Threads of Continuity and Influence*, ed. by Öner A. Cetrez, Sargon G. Donabed, Aryo Makko (Uppsala: Uppsala University, 2012), 25.

Soba to miasto Aramejczyków, leżące na północ od Palestyny⁴. Istnienie królestwa o nazwie Soba jest faktem historycznym. Znajdowało się ono na obecnym pograniczu Syrii z Libanem, w Dolinie Beka.

Królestwo Soba powstało na początku X w. p.n.e., po osiedleniu się w Dolinie Beka aramejskiego plemienia pod wodzą Rechoba. Najprawdopodobniej początkowo było wasalem sąsiedniego królestwa Hamat, by w VIII w. p.n.e. stać się jego częścią. Głównym ośrodkiem królestwa było miasto Soba, które za rządów Tiglat-Pilasera III, po opanowaniu w 732 r. p.n.e. królestw Hamat i Damaszku, znalazło się pod kontrolą asyryjską i zostało nazwane *Supite* (też *Subutu*), stając się stolicą prowincji noszącej tę samą nazwę. W starotestamentowej tradycji Soba była jednym z wrogów wczesnego królestwa Izraela. Została pokonana przez Saula⁵. Za rządów Dawida tron Soby zajmował Hadadezer, syn Rechoba, który wzmocnił swoje państwo anektując tereny we wschodniej Syrii. W bitwie pomiędzy wojskami Dawida i Hadadezera, stoczonej w pobliżu Eufratu, zwycięstwo odniósł Dawid, biorąc do niewoli, bagatela, 1700 jeźdźców i 20.000 piechurów z armii Hadadezera⁶. Po tej klęsce Soba przestała być liczącą się siłą polityczną i wojskową w regionie. O wydarzeniach opisanych w Biblii brak wzmianek w źródłach pozabiblijnych⁷.

Zauważyć należy, że wszystkie wersje nazwy miasta mają ten sam rdzeń i najprawdopodobniej pochodzą od czasownika سَابَ *nsāb* (sadzić)⁸,

⁴ 2 Sm (8,3–12), 1 Krl (11,23).

⁵ 1 Sam (14,47).

⁶ Edward Lipiński, *Szkice z dziejów aramejskich* (Poznań: Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2000), 81; Şalibā Szem'un, *Al-mamālik al-ārāmiyya* [Królestwa aramejskie] (Aleppo: Dirāsāt suryāniyah, 1981), 37–42.

⁷ Trevor Bryce, *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia* (London i New York: Routledge, 2013), 659–660.

⁸ Addai Scher, *Madrasat Nisibin aš-šahira* [Słynna Szkoła Nisibińska] (Bejrut: al-Maṭba 'ah al-Kāthūlikiyah lil-Ābā' al-Yasū 'īn, 1905), 3; Robert Payne Smith, *Compendious Syriac dictionary*, ed. by Jessie Payne Smith (1903, reprint, Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 1998), 347; Ayoub, Barsoum, *Syriac Origins of the Names of Cities and Villages in Syria* (Aleppo: Dār Mārdīn, 2000), 331; Michael Abdalla, "Syriac writers and their works from the 1st through the 5th century of Christianity," *Orientalia Christiana Cracoviensia*, 2 (2010): 11, <https://czasopisma.upjp2.edu.pl/orientalia/article/view/1009>. Szerwsze zastosowanie czasownika i wyrazów pochodnych podaje Tūmā Oudo, *Simtā d-lēšānā suryāyā* [Słownik języka syriackiego] (1896, reprint, Sztokholm: [wydawca nieznany], 1979), t. 2, 109). Teżę wysuniętą przez 'Abadlla Al-Ḥulū, *Tahqīqāt tāriḥiyya-luḡawiyya fi-l-asmā' al-ḡuḡrāfiyya as-sūriyya* [Badania historyczno-językowe syryjskich nazw geo-

w nawiązaniu do winnic, sadów i ogrodów, z których miasto słynęło w dawnych czasach. Grecko-łacińska nazwa, *Antiochia Mygdoniae*, którą nadali Seleucydzi po osiedleniu w mieście wielu Greków, miała krótki żywot. Nie jest wykluczone, że wzięła się ona od wyrazu *magda*, oznaczającego rodzaj owoców lub od określenia *bet-magda*, oznaczającego „miejsce, w którym wybucha ogień” lub „otwór płomieni wulkanicznych”, co – być może – ma związek z panującymi tam upałami w okresie letnim⁹. *Magda* mogłaby być też nazwą doliny, w której leżało Nisibis, porośniętej sadami¹⁰.

Segal twierdzi, że nazwa Soba była znana przed naszą erą, niejako paralelnie do nazwy Nisibis i oznaczała „miejsce spotkań” lub „ośrodek czasowy”¹¹. Biorąc pod uwagę, że to w Nisibis założono pierwszą szkołę wyższą w regionie, jest to bardzo znaczące. Wiemy, że instytucja naukowa w randze uniwersytetu jest określana terminem *bet-šaubā* *بيت شوبا*, a więc „miejsce spotkań”¹². Widzimy to także w znaczeniu czasownika *šōb* *شوب* (forma bierna – „iść w kierunku, zmierzać do”) i *šayyēb* *شاييب* (forma czynna – „zebrać, gromadzić”), stąd *šaubā* – „zgromadzenie, uczęszczanie”¹³. Warto zwrócić uwagę, że arabska nazwa uniwersytetu, *ġāmi‘a* *جامعة*, jest imiesłowem czynnym rodzaju żeńskiego oznaczającym „zbierająca, gromadząca”. Nie jest przeto wykluczone, że arabskie określenie może być dosłownym tłumaczeniem asyryjskiej nazwy tej instytucji, którą Arabowie poznali po zetknięciu się z ludnością syro-mezopotam-

graficznych] (Bejrut: [wydawca nieznany], 1999), 541–542; jakoby nazwa jest liczbą mnogą od wyrazu *nšib*, oznaczającego filar lub pomnik, notujemy także u Niny Pigulewskiej, *Kultura Syryjska we wczesnym średniowieczu* (Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1989), 46, przypis 10, która podaje, że niektóre źródła chcą wywodzić nazwę od aramejskiego lub fenickiego rdzenia *nšb*, co oznacza „kamień”, „kolumnę” lub „stelę”.

⁹ Payne Smith, *Compendious Syriac dictionary*, 249.

¹⁰ Pigulewska, *Kultura Syryjska we wczesnym średniowieczu*, 46, przypis 10.

¹¹ Judah B. Segal, *Ar-Ruhā – al-madīna al-mubāraka* [Edessa – Błogosławione miasto], tłum. Jusuf I. Ğabra (Aleppo: [wydawca nieznany], 1988), 14.

¹² Payne Smith, *Compendious Syriac dictionary*, 44.

¹³ Hassano Bar-Bahlule, *Lexicon Syriacum*, red. Rubens Duval (Paris, 1988-1901, reprint, Amsterdam: Philo Press, 1970), t. 1, 1656 i t. 2, 391; Gabriel Al-Qardāḥi, *Bārlebba – Al-Lubāb* (1891, reprint, Aleppo: [wydawca nieznany], 1994), 976–977. Zdaniem patriarchy Īgnāṭiyyos Ja‘qub III (1969, 107) czasownik *šōb* znalazł się w dialektach arabskich w tym samym znaczeniu.

ską. Wielu autorów podkreśla, że przed X wiekiem islam nie znał instytucji edukacyjnej na poziomie szkoły wyższej, zaznaczając, że w okresie Umajjadów (661–750) mogły istnieć jedynie małe szkoły, a dzieci mużłmańskich elit, w tym kalifów, kształciły się w szkołach prowadzonych przez chrześcijan. Najwcześniejszy uniwersytet islamski Al-Azhar w Kairze miał na początku XVI wieku 750 studentów, w Szkole Nisibińskiej zaś już w VI wieku naukę pobierało około 1000 studentów¹⁴.

Jeśli chodzi o wersję Nšīwān, to zamiana głoski „b” na „w, u” jest w mówionych dialektach wschodnich języka syryjskiego niemal regułą.

W niniejszej pracy przyjęto powszechnie używaną w zachodnich publikacjach naukowych wersję Nisibis, jak widać, nieco zhellenizowaną poprzez dodanie głoski „s” na końcu.

2. NISIBIŃSKA SZKOŁA WYŻSZA

Przegląd literatury dotyczącej szkolnictwa w Mezopotamii w pierwszych wiekach chrześcijaństwa pozwala się przekonać, że jedną z głównych trosk ludzi Kościoła była edukacja. Informacje o szkołach znajdujemy w żywotach duchownych, historiach klasztorów i kronikach lokalnych. Szkoły istniały na wsiach, przy kościołach, w klasztorach i przy klasztorach. Zamiłowanie do nauki było powszechne nie tylko u duchownych; umiejętność pisania i czytania była również ważna dla handlowców i rzemieślników. Szczególnie godna uwagi jest akademia w Nisibis. Znamy ją nie tylko ze źródeł narracyjnych, lecz także z zachowanych dokumentów i przekazów współczesnych.

Pierwsze informacje o chrześcijańskiej Szkole w Nisibis pochodzą z pierwszego dwudziestolecia IV w. Ówczesny biskup tego miasta Mar Jakub (†338) brał aktywny udział w Soborze Nicejskim (325 r.). Jego najbliższym uczniem i współpracownikiem w Szkole był Efrem. Gdy w 363 r. Nisibis przeszło w ręce Persów (stało się to na mocy układu z Rzymianami po klęsce i śmierci Juliana Apostaty), Efrem opuścił miasto i przeniósł

¹⁴ Ahmad Amīn, *Zuhr al-islām* [Zmierzch islamu] (Bejrut: [wydawca nieznan], 1952), t. 1, 88, t. 2, 11, 165–166, 168; Ğorġi Zaydān, *Tārīḥ at-tamaddun al-islāmī*, [Historia cywilizacji islamskiej] ([Około 1921–1922], reprint, Kair: Dār al-hilāl, 1958), 222–223.

się do Urhaj (Edessy), gdzie od 365 r. zaczął wykładać w tzw. „Szkołe Persów”, którą – jak podają niektóre źródła – osobiście założył. W Nisibis po wyjeździe Efrema, a przed pojawieniem się biskupa Barśaumy, istniała szkoła prowadzona przez Szem’un Mpaszqāna (egzegeta), pochodzącego z Kaszkar¹⁵ (z terytorium perskiego). Na prośbę biskupa Barśaumy istniejącą szkołę mocno rozbudował Narsaj, działający do r. 489 w Edesie. W tym celu Barśauma „kupił znajdujące się w pobliżu kościoła stajnie wielbłądów, by je przeznaczyć na pomieszczenie szkolne”. Był to impuls do powiększenia się zgromadzenia studentów i nauczycieli w całej Persji. Edessa przygasała, rozbłysnęło Nisibis¹⁶.

Szczęśliwemu zbiegowi okoliczności należy przypisać fakt, że statut Szkoły Nisibińskiej zachował się do naszych czasów. Jest to regulamin normujący zarówno sposób kierowania szkołą, jak również zachowanie studentów i wykładowców. Tworzyli oni „zgromadzenie”, którym kierował rektor wspólnie z kanclerzem. Wymieniając publikacje dotyczące statutu Szkoły w Nisibis Pigulewska stwierdza:

[...] W starym sporze dotyczącym konfrontacji kultury Wschodu z kulturą Zachodu ten wspaniały zabytek oświaty i piśmiennictwa nie został jeszcze we właściwy sposób wykorzystany. Jego autorzy przekazali potomnym konkretne informacje o zasadach zachowania studentów, warunkach ich życia i ogólnej strukturze Szkoły. [...] Wielką zaletą tego dokumentu jest to, że jest on datowany. Ponadto opisano okres i okoliczności towarzyszące powstaniu pierwszej i drugiej wersji statutu, wymieniono osoby, które go opracowały i podpisały [...]. Dokument był następnie przyjęty przez „zebranie Szkoły”, tzn. przez jej społeczność. Historia Szkoły w Nisibis

¹⁵ Na mapie dołączonej do książki Pigulewskiej, *Kultura Syryjska we wczesnym średniowieczu*, Kaszkar leży w odległości około 250 km na południowy wschód od Bagdadu i około 200 km na wschód od Hirta (Al-Ĥira), po zachodniej stronie rzeki Tygrys. Prawdopodobnie na jego ruinach lub nieopodal powstało dzisiejsze miasto irackie al-Wasiṭ. W Kaszkar działał asyryjski biskup Abdiszo (III–IV w.), autor dzieł polemicznych z doktryną głoszoną przez Maniego (zm. 276), zachowanych w tłumaczeniu greckim i łacińskim Addai Scher, *Tārīḥ Kaldo wa Āṭūr* [Historia Chaldei i Asyrii], t. 2 (Bejrut: Al-Maṭba‘a al-Kāṭūlikīya, 1913), 22–23. Miejscowość o takiej samej nazwie znajduje się w zachodnich Chinach, w regionie autonomicznym Sinciang, także ona była w wiekach VIII–XIII siedzibą asyryjskiego metropolity.

¹⁶ Pigulewska, *Kultura Syryjska we wczesnym średniowieczu*, 71; Abdalla, “Syriac writers and their works,” 9–27.

stwarza możliwość głębokiego poznania procesu przekazywania wiedzy, charakteru ludzi żyjących w czasach dawno minionych, którzy stanowili elitę kulturalną swojej epoki. Akademia w Nisibis była pierwszym, najbardziej znanym centrum oświaty w Mezopotamii. Rywalizowała ze wspólnymi ośrodkami jak Antiochia i Aleksandria w Bizancjum, których tradycje filozoficzne sięgają daleko w antyk pogański¹⁷.

Nisibis, z powodu działającej w nim Szkoły, zostało nazwane Matką nauki, Matką mądrości, Matką nauczycieli, Miastem wiedzy. Odzwierciedlaną przez te nazwy rolę miasta idealnie oddaje łacińskie określenie *Alma Mater*, które upowszechniło się w Europie od XI wieku, począwszy od Bolonii, miejsca powstania pierwszego europejskiego uniwersytetu. Natomiast ze względu na położenie między imperiami rzymsko-bizantyjskim i perskim, Nisibis nazwano Miastem pogranicza.

Ze Szkoły w Nisibis wyszło wielu uczonych, których działalność literacka miała duże znaczenie w historii światopoglądu ludów Wschodu. Głównie w niej tłumaczono z języka syryjskiego na język pahlavi zarówno pisma teologiczne Teodora z Mopsuestii, jak i dzieła filozofii greckiej i inne teksty naukowe¹⁸.

3. PISARZE ZWIĄZANI Z NISIBIS I ICH DZIEŁA (UKŁAD CHRONOLOGICZNY)

1. Jezdad (Jazidad)¹⁹ (†435), diakon. Opuścił Edesę razem z Baršaumą i Narsajem i z nimi udał się do Nisibis.

Dzieła. Dzieło pod tytułem *Luqāte* (Antologie)²⁰.

¹⁷ Pigulewska, *Kultura Syryjska we wczesnym średniowieczu*, 65.

¹⁸ Glen Warren Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar (editors), *Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999), 606.

¹⁹ Niewykluczone, że imię jest lekko spersjonizowaną wersją dwuczłonowego imienia Yēšū'-Dād(i), które nosiło wielu duchownych.

²⁰ Rubens Duval, *Tārīḥ al-adab as-suryānī* [Historia literatury asyryjskiej], tłum. Louis Qaṣṣāb (Baghdad: [wydawca nieznany], 1992), 371. Georg Percy Badger, *The Nestorians and their Rituals* (London: J. Masters, 1852, reprint, London: Darf Publishers, 1987), vol. 2, 377, określa to dzieło jako słownik.

2. Micha Malpāna (V w.), biskup. Współpracownik Baršaumy, Tummy Urhaji i Narsaja w Szkole Edesskiej, z której przeniósł się do Nisibis²¹.

Dzieła. 5 traktatów o *mautbe*²². Praca o Cantropus i o Mar Sabriszo z Laszum²³. Komentarz do I i II księgi Królewskiej. Podziały i charakterystyka szkół filozoficznych. Rozprawa o człowieku jako mikrokosmosie. Analogie psychologiczne istot. Polemika z heretykami. Mowa ku czci Marii Dziewicy. List do mnichów w klasztorze Bar Qitī w Țūr Szigar (Sindżar)²⁴.

3. Elizaʿ (Hoszaʿ) bar Safnin (V/VI w.), biskup²⁵.

Dzieła. Komentarze do Psalmów. Traktaty na zagadkowe tematy. Rozprawa o przysłowia²⁶.

²¹ Butrus Naṣrī, *Daḥīrat al-adhān fī tawārīḥ al-mašāriqa wa-l-maḡārība as-suryān* [Prowiant umysłów w historii wschodnich i zachodnich Asyryjczyków] (Mosul: Dayr al-Ābāʿ al-Dūminikiyīn, 1905), 123; Marek Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu* (Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1999), 154.

²² Większość autorów podaje, że wyraz *mautba* (l.m. *mautbe*) oznacza szkołę, sesję lub semestr nauki (nauka w Akademii Nisibińskiej trwała 3 lata, a rok akademicki był podzielony na dwa semestry).

²³ Mar Sabriszo z Laszum, absolwent Szkoły Nisibińskiej, w r. 596 został patriarchą, zmarł w Nisibis w r. 604. Był szanowany, zarówno przez władców perskich, jak i bizantyjskich Scher, *Madrasat Nisibin aš-šahira*, 31–32.

²⁴ Scher, *Tārīḥ Kaldo wa Āṭūr*, 286, twierdzi, że większość wymienionych prac znajdowała się w rękopisach, które posiadał w swoim zbiorze w Siʿird (Seert, Siirt). Niestety, w wyniku masakr w latach I wojny światowej, których ofiarą padł także biskup A. Scher, los manuskryptów nie jest znany. Alber Abūna, *Adab al-luḡa al-ārāmiyya* [Literatura języka aramejskiego] (Bejrut: Dār al-Mashriq, 1996), 174–175, przypuszcza, że autorem niektórych z wymienionych dzieł mógł być Aḥudeme/h (VI w.).

²⁵ Abūna, *Adab al-luḡa al-ārāmiyya*, 129–130; Scher, *Tārīḥ Kaldo wa Āṭūr*, 275–276; Ġrīgorijjos Bār ʿEbrāya, *At-Tārīḥ al-kanasī li Ibn al-ʿIbrī* [Historia kościelna Bar Ebrajil], tłum. Ṣalībā Szemʿun (Nuhadra (Irak): [wydawca nieznany], 2012), cz. 2, 16. Pomimo sprzecznych relacji dotyczących funkcji, jaką pełnił Elizaʿ, Naṣrī, *Daḥīrat al-adhān fī tawārīḥ al-mašāriqa wa-l-maḡārība as-suryān*, t. 1, 118, 162, stwierdza, że wraz z 25 innymi biskupami Hoszaʿ brał udział w II synodzie zwołanym w Māhoze (Kōḥē) w r. 423 przez katolikosa Dadiszo (421–456).

²⁶ Duval, *Tārīḥ al-adab as-suryānī*; Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu*, 62.

4. Elisza' bar Quzbāje (†509). Urodził się we wsi Quzbe (Bet-‘Arbāje, Bā‘erbāje). Jest określany jako mpszqāna, który zastąpił Narsaja w Szkole w Nisibis²⁷.

Dzieła. Komentarze do wszystkich ksiąg Starego Testamentu, II Listu do Koryntian i trzech następnym Listów. Praca o zakładaniu szkół, *mautbe*²⁸. Dzieła dziękczynne. Polemika z gnostykami. Mowy o męczennikach. 38-rozdziałowe dzieło napisane na prośbę katolika Mar Āqāq (484–496), które Āqāq przetłumaczył na perski i wręczył perskiemu królowi Kawadowi I (498–531). Poemat o jakimś Szem’un Garmaqāja. Komentarz do Kroniki Euzebiusza z Cezarei²⁹.

5. Paulos da-Nsibin, zwany Persaja, (†573), biskup. Pochodził z Basry, studiował i wykładał w Nisibis. Został oddelegowany do szkół w Arba-Illa (Arbil), następnie, jako biskup, służył w Nisibis i w Gondēšāpūr. Od r. 532 wykładał w Konstantynopolu Pismo Święte. Wśród jego słuchaczy był kwestor Junillus Africanus, który przełożył na łacinę podręcznik egzegezy używany w Szkole w Nisibis. Około r. 561 Paulos przekazał list od króla Chosrowa I do cesarza Justyniana. Po pojednaniu Persji z Bizancjum Justynian poprosił szacha o oddelegowanie kilku „światłych” chrześcijan na dyskusje teologiczne w Konstantynopolu. Szach wybrał Paulosa razem z pięcioma innymi hierarchami. Debata miała trwać 3 dni. Mówi się, że w kolejnej wojnie persko-bizantyjskiej 572 r. Paulos wspierał bizantyjskie starania o odzyskanie Nisibis. Działania te nie przyniosły efektu, a śmierć uchroniła Paulosa przed represjami ze strony Persów³⁰.

²⁷ Nie mylić go z katolikiem o takim samym imieniu (†509), któremu Joseph S. Assemani, *Bibliotheca Orientalis*, t. 3/1 (1719–1728, reprint, Hildesheim i New York: Olms, 1975), 166–167, przypisuje część poniższych dzieł. Wygląda na to, że mamy trzy osoby noszące takie samo imię, żyjące mniej więcej w tym samym czasie.

²⁸ Szkołę określono także takim terminem, w nawiązaniu do miejsc do siedzenia w klasach, od czasownika *yṭēb* – siedzieć.

²⁹ Abūna, *Adab al-luḡa al-ārāmiyya*, 129–132; Scher, *Tārīḥ Kaldo wa Āṭūr*, 275–276; Jusuf Ḥabbī, *Fihris al-mu‘allifin* [Indeks autorów] (Bagdad: [wydawca nieznany], 1986), 197; Badger, *The Nestorians and their Rituals*, 372; Ishak Armales, *Tārīḥ al-kanisa as-suryāniyya* [Historia Kościoła asyryjskiego] (Bejrut: [wydawca nieznany], 1996), 175.

³⁰ „Pawlos of Nisibis,” Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage, dostęp 18.03.2023, <https://gedsh.bethmardutho.org/entry/Pawlos-of-Nisibis>; Jean Daniélou i Henri Irenée Marrou, *Historia Kościoła*, t. 1, tłum. Maria Tarnowska (Warszawa:

Dzieła. Reguły prawa Bożego (napisał je w Konstantynopolu). Praca, w której bronił doktryny Nestoriusza, adresowana do cesarza Justyniana. Komentarze biblijne i do Listu do Rzymian. Listy na różne tematy. Traktat o logice³¹.

6. Abraham Rābā (†586), pustelnik. „Ojciec monastycyzmu w Persji”³². Urodził się w Kaszkar i w nim rozpoczął naukę, po czym udał się do Al-Hīra, gdzie osiągnął sukcesy w pracy misyjnej. Spędził jakiś czas w egipskich klasztorach. Po powrocie pogłębił swoje wykształcenie w Nisibis i zaczął w nim nauczać. Służył w pustelni w Tūr Izla, gdzie założył słynny klasztor i wznowił lokalne życie monastyczne. 24 jego wychowanków założyło klasztory w różnych miejscach, upowszechniając reguły opracowane przez mistrza³².

Dzieła. Homilie i listy. Księga zasad logiki. Dzieło o logice Arystotelesa w całości. Reguły dla mnichów³³.

7. Abraham Qaṭṭina (VI w.), egzegeta. Komentator w Szkole Nisibińskiej³⁴.

Dzieła. Mowy i traktaty. Rozprawy na różne tematy³⁵.

Instytut Wydawniczy Pax, 1984), 535; Scher, *Madrasat Nisibin aš-šahira*, 27–28; Ḥabbi, *Fihris al-mu'allifin*, 181).

³¹ (Pigulewska, *Kultura Syryjska we wczesnym średniowieczu*, 166) pisze, że Junillus przyswoił i utrwalił w swoim łacińskim traktacie metodę komentarzy Paulosa i konsekwentnego studiowania Pisma Świętego. Praca Paulosa o logice była dedykowana Chosroesowi II, królowi królów. O Junillusie bardzo krytycznie pisze Prokopiusz z Cezarei z Cezarei. *Historia sekretna*, tłum. Andrzej Konarek (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977), 129–130.

³² Azis S. Atiya, *Historia Kościołów Wschodnich* (Warszawa: „Pax” 1978), 250–253; Naṣri, *Daḥīrat al-aḥbān fī tawāriḥ al-mašāriqa wa-l-maḡārība as-suryān*, 176; Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu*, 4.

³³ Cytując Tūmę Margāyā, Scher, *Tārīḥ Kaldo wa Āṭūr*, 257, pisze: „Ci, którzy w minionych wiekach chcieli poznać filozofię grecką, jeździli do Aten. Obecnie, za czasów Abrahama Kaszkaraja, wystarczy udać się do jego klasztoru i być jednym z jego synów duchowych”.

³⁴ Abūna, *Adab al-luḡa al-ārāmiyya*, 154, wspomina go przelotnie. Scher, *Tārīḥ Kaldo wa Āṭūr*, 299, uważa, że Assemani, *Bibliotheca Orientalis*, 87, pomylił go z Abrahamem d-Bet-Rabban.

³⁵ Badger, *The Nestorians and their Rituals*, 377, podaje tytuł: „katechizm”.

8. Qjura (II poł. VI w.), egzegeta. Uczeń Mar Ābā i Tummy Urhaji, kierował Szkołą w Edessie, nauczał w Nisibis, towarzyszył Mar Ābā do Māhoze i prowadził tamtejszą Szkołę. W r. 552 przeniósł doczesne szczątki Mar Ābā do Al-Ĥira, gdzie zbudował mauzoleum i szkołę, w której uczył do śmierci³⁶.

Dziela. 7–12-rozdziałowe rozprawy filozoficzne o Wielkim Tygodniu, Zmartwychwstaniu, Wniebowstąpieniu, Zesłaniu Ducha Świętego i postach. Homilie. Anafora. Komentarze. Przekłady z greckiego na syriacki³⁷.

9. Sabriszo I (†604), katolikos. Urodził się ok. r. 520 w osadzie Firuzabad (Bet-Garmaje), w której żył kapłan Juchannan, u którego Sabriszo nauczył się Psalmów. Pragnienie wiedzy zaprowadziło Sabriszo do Nisibis, do mpaszqāna Abrahama. Po długoletniej działalności misyjnej wyniesiono go do godności biskupa Laszum, w r. 596 wybrano katolikosem. Na zwołanym przez niego synodzie postanowiono wszelkie komentarze do Pisma Świętego prowadzić zgodnie z nauką Teodora z Mopsuestii. Pojednał klasztory reprezentujące różne szkoły teologiczne w regionie Sziggar. Wyklął znanego lekarza Gabriela z Sziggar, który swego czasu wyleczył Szirin, żonę Chosrowa II. Powodem było opuszczenie poślubionej żony i życie z dwiema „pogankami”. Gdy katolikos ciężko zachorował, szach poprosił go osobiście, by zdjął kłatwę z Gabriela, lecz on odmówił³⁸.

Dziela. List do mnichów klasztoru Bār Qīqī w Sziggar. Kronika kościelna³⁹.

³⁶ Abūna, *Adab al-luġa al-ārāmiyya*, 148–149.

³⁷ Badger, *The Nestorians and their Rituals*, 373. Scher, *Tārīḥ Kaldo wa Ātūr*, t. 2, 278) informuje, że rozprawy o świętach znajdowały się w jego zbiorze w Sī'ird.

³⁸ O nim niezbyt przychylnie pisze Bār 'Ebrāya, *At-Tārīḥ al-kanasī li Ibn al-'Ibrī*, 23. Po śmierci katolikosa nastąpił trwający 17 lat wakat z powodu zakazu wyboru nowego patriarchy, wydanego przez obrażonego szacha Chosrowa II.

³⁹ Wilhelm Baum, *Shirin: Christian Queen – Myth of Love. A Women of Late Antiquity – Historical Reality and Literary Effect* (Piscataway: Gorgias Press, 2004); Christoph Baumer, *The Church of the East. An Illustrated History of Assyrian Christianity* (London; New York: I.B. Tauris, 2006), 85, 93; Abūna, *Adab al-luġa al-ārāmiyya*, 170; Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu*, 198.

10. Dadiszo Qaṭraja (†604), opat. Studiował w Nisibis, służył w klasztorze w Tūr Izla⁴⁰, po śmierci Abrahama Kaszkaraja został przeorem.

Dzieła. Komentarze do księgi „Raj ludzi Zachodu” i do prac Ojca pustyni egipskiej, Izajasza. Księga o prawym życiu, czyli o ciszy ciała i pokoju duszy. Hymn poświęcenia celi. Lamentacje pogrzebowe. Listy. Katechizm. Reguły dla mnichów⁴¹.

11. Gregor I (†609), katolikos. Pochodził z Kaszkar. Po latach pracy jako nauczyciel w Arbilu zbudował szkołę w Kaszkar i prowadził naukę pisania i czytania. W latach 596–604 był biskupem w Nisibis, z którego został wydalony za spory teologiczne z Hnānā. Powrócił do Kaszkar, gdzie został wybrany na katolikosa (605–609) i tam zmarł⁴².

Dzieła: Wymogi życia monastycznego. Historia Kościoła. Inne prace⁴³.

12. Naṭanajel, męczennik (†610), biskup. Epizod z jego życia: po zniszczeniu jednego z kościołów w jego diecezji zorganizował protest przeciwko zarządcy miasta. To wywołało ostrą reakcję społeczności perskiej. Biskupa aresztowano i skazano na śmierć przez ukrzyżowanie⁴⁴.

⁴⁰ Góra Izla (biblijny Uzzal, Ez 27, 19), Hans Hollerweger, *Turabdin – Living Cultural Heritage* (Linz: Freunde des Turabdin, 1999), 20. W komentarzach do „Biblii Tysiąclecia” podano, że pod nazwą Uzzal kryją się „arabskie szczepy”. Wątpliwe, aby w tak wczesnym okresie (VII–VI w. p.n.e.) zapuścił się aż tak daleko na wschód jakikolwiek szczep arabski.

⁴¹ Duval, *Tāriḥ al-adab as-suryānī*, 253; Baumer, *The Church of the East*, 129; Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu*, 47).

⁴² Abūna, *Adab al-luḡa al-ārāmiyya*, 126, 168, 171, 179–180. Wymagane jest skupienie by nie mylić Gregora I z Gregorem II (661–680). Wszelką twórczość literacką źródła przypisują pierwszemu. Bār ‘Ebrāya, *At-Tāriḥ al-kanasī li Ibn al-‘Ibrī*, 28, informuje, że Gregor [II] objeżdżał diecezje w celu wzmocnienia struktury Kościoła i fałszywie go oskarżono o zbieranie pieniędzy. Emir południowego Iraku dał mu ultimatum: wykupienie się, tortury, więzienie. Wobec braku reakcji ze strony hierarchy Emir zniszczył wiele kościołów w Al-Ḥira i okolicy.

⁴³ Podany przez Assemaniego rok 690 jest zakwestionowany, Assemani, *Bibliotheca Orientalis*, 456. Epizod precyzuje Scher, *Tāriḥ Kaldo wa Ātūr*, 281–282: „Kiedy Chosrow oblegał miasto Dara w r. 604, perski zarządca Szahrezur kazał wyburzyć jeden z kościołów miasta. W wyniku demonstracji ludności na znak biskupa zarządca musiał ratować się ucieczką. Chosrow aresztował biskupa, a po sześciu latach więzienia ukrzyżował”.

⁴⁴ Scher, *Tāriḥ Kaldo wa Ātūr*, 32; Ḥabbī, *Fihris al-mu‘allifin*, 219; Duval, *Tāriḥ al-adab as-suryānī*, 93.

Dzieła. Komentarz do Psalmów. Traktaty przeciwko Sewerianom⁴⁵, manichejzkom, kantom i mandranom⁴⁶.

13. Hnāna Hādjabāja († po 610), mnich. Studiował w Nisibis. Ze względu na odmienne poglądy został wydalony, ale po śmierci rektora, Abrahama d-Bet-Rabban, powrócił i kierował Szkołą od roku 572 do śmierci. Hnāna miał zdystansować się od nauki Diodora z Tarsu i Teodora z Mopsuestii i skłaniać się ku poglądom Jana Złotoustego. Najpierw katolikos Iszo-Jab Arzunaja, a po nim katolikos Sabriszo, zakazali czytania jego dzieł. W proteście studenci, w liczbie około 300, z pochodniami i owiniętymi czarną chustą ewangeliami i krzyżami, demonstracyjnie opuścili miasto. Udali się do innych szkół i klasztorów. Mieszkańcy żegnali ich ze łzami. Jednak po dwóch latach większość powróciła i wznowiono naukę. Miało to miejsce w r. 582. W wyniku tych zdarzeń ucierpiała renoma Szkoły. Aby naprawić sytuację, Hnāna ustanowił w r. 590 nowe kanony, które zatwierdził biskup Nisibis, Szem'un, następca biskupa Gregora. Działania te nie zapewniły spokoju uczelni. Studenci nie chcieli się podporządkować. Reguły, które mieli zachować pod przysięgą, ukryli. Kolejny biskup, Mar Āḥa d-Ābuj, zobowiązał grupę studentów do odszukania kanonów. Dostarczono mu kanony sporządzone nie przez Hnānę, lecz ustanowione sto lat wcześniej (496 r.) przez Mar Hosza'. Pomimo takich działań biskup przyjął kanony i kazał do nich się stosować. Było to w roku 602⁴⁷.

Dzieła. Komentarze do księgi Dawida, Rodzaju, Hioba, Przysłów, Koheleta, Pieśni nad Pieśniami, Dwunastu Proroków mniejszych, Ewangelii św. Marka, Listów Pawła apostoła. Wyjaśnienie zagadnień wiary i sakramentów. Katechizm. Traktaty i poematy o tajemnicy święta Hosanny (Niedziela Palmowa), Wielkiego Piątku, Wielkiej Nocy i Postu Niniwy. Litanie i Pieśni. Traktat o wynalezieniu Krzyża oraz inne prace niezako-

⁴⁵ Tj. zwolennikom Sewera, „jakobickiego” patriarchy Antiochii (512–538).

⁴⁶ Badger, *The Nestorians and their Rituals*, 377, podaje w nawiasie, że w przypadku obu grup chodzi o Sabejczyków.

⁴⁷ Scher, *Madrasat Nisibin aš-šahira*, 33–34; Badger, *The Nestorians and their Rituals*, 369. Omówieniu sylwetki, poglądów i dorobku niezwykle aktywnego Hnāny, Pigulewska, *Kultura Syryjska we wczesnym średniowieczu*, 62, 63, 77–80, 115, 224, 239, 241, 244, poświęciła wiele miejsca.

ceptowane przez Teodora z Mopsuestii, określonego jako „egzegetę eku-
menicznego”⁴⁸.

14. Bār ‘Idta (ok. †612), mnich. Urodził się w Rusafie⁴⁹. Po utracie rodziców jego siostra „ściskała go za rękę i udała się do jednego z żeńskich klasztorów wokół Soby. Swego brata umieściła w pobliżu siebie; oddała do domu nauki, aby czytał Psalmy i nauczył się śpiewać i pisać. Każdego wieczora troskliwie prowadziła go do siebie i każdego ranka, strzegąc, prowadziła do domu nauki. Chroniła go przed tym, aby nie przejmował złych zwyczajów od innych dzieci, to strasząc, to chwając go. I tak kurs nauczania podstawowego został zakończony. Gdy nauczył się Psalmów i wszystkich ksiąg (Pisma Świętego) wraz ze wstępami do nich i doskonale opanował sztukę czytania i pisania, powiodła go do wielkiej szkoły, matki wszystkich uczonych, którzy mieszkają na Wschodzie i opromieniają wszechświat swymi naukami”⁵⁰. Tu, w Nisibis, Bār ‘Idta uczył się egzegezy i homiletyki, potem został uczniem Abrahama Rābā w Tūr Izla, skąd wyruszył do regionu Marga. Tam, w r. 562 r. klasztor, który w krótkim czasie stał się znany⁵¹.

Dzieła. Panegiryk na cześć króla Chosrowa II Parwiza⁵².

⁴⁸ Scher, *Madrasat Nisibin aš-šahira*, 33–34; Badger, *The Nestorians and their Rituals*, 369. O Ḥnānie napisano: „Nie zostawił żadnego wersetu Pisma Świętego bez komentarza”. Z jego prac zachowały się jedynie dwie: o Wielkim Piątku i o Poście Niniwy, por. Ḥabbī, *Fihris al-mu‘allifin*, 177.

⁴⁹ Najprawdopodobniej chodzi o miejscowość starszą od Rusafy, obecnie jednej z centralnych dzielnic Bagdadu z wieloma monumentalnymi dziełami sztuki, i starszą także od Rusafy (Sergiopolis) niedaleko Idlib na terenie Syrii, gdzie znajdują się pozostałości wielu katedr i kościołów.

⁵⁰ Pigulewska, *Kultura Syryjska we wczesnym średniowieczu*, 46–47).

⁵¹ Abūna, *Adab al-luḡa al-ārāmiyya*, 164–165, 250–251, 492, przytacza taki epizod z życia Bār ‘Idta: „Podczas wizytacji jednego z klasztorów Abraham Rābā zwrócił się do niego o recytowanie z pamięci całego Dawida. Potrzebna była dobra pamięć, aby jak to w sposób obrazowy określano, Psalmi ‘wypływały z ust”.

⁵² Duval, *Tārīḥ al-adab as-suryāni*, 236. Abūna, *Adab al-luḡa al-ārāmiyya*, 151, twierdzi, że w tej pracy Bār ‘Idta bronił wiary chrześcijańskiej.

15. Abraham⁵³ (†625), pustelnik. Studiował i nauczał w Nisibis. Był jednym z jeńców, których Chosrow II (591–628) uprowadził do Māhoze i tam poniósł śmierć męczeńską⁵⁴.

Dzieła. Pocieszenia. Listy. Opis wszystkich święt. Zbiór „antyfon”⁵⁵.

16. Bābāj M’artāja, bār Nṣībīnāje, zwany „Młodszym” (†629), mnich. Jego rodzina pochodziła z Ḥirta⁵⁶ i została przesiedlona do Nisibis, gdzie się urodził⁵⁷.

Dzieła. O kategoryzacji przykazań. Listy. Opowiadania. Pieśni pochwalne na określone święta, piątek Wielkiego Postu i Post Niniwy. Dzieła o monastycyzmie, w tym „Ogród Raju”. Duża aktywność w budowaniu klasztorów w Ṭūr Izla⁵⁸.

17. Sahduna (Marṭūris, Martirios) (†649), biskup. Pochodził z wsi Helmun (Bet-Nuhadra), wykształcił się w Nisibis, kiedy mpszqāna był Ḥnāna Ḥadjabāja. Udał się do klasztoru Bet-Ābe, który założył nieja-

⁵³ Scher, *Madrasat Nisibin aš-šahīra*, 28.

⁵⁴ Zmiana nastawienia króla wobec mieszkańców Nisibis była spowodowana po pierwsze odmową katolikosa bycia członkiem delegacji króla do cesarza Maurycjusza (582–602), której przyczyn nie znamy, a po drugie, reakcją za buntu nisibinian przeciwko władzy, którego także przyczyn nie znamy. Na wiadomość o buncie król skierował w maju 599 r. znaczne siły, których dowódca wraz z katolikosem Mar Sabriszo mieli wysłuchać skarg i znaleźć rozwiązanie. W momencie wejścia do miasta, ku zaskoczeniu katolikosa, wojsko krwawo potraktowało mieszkańców, zabijając, plądrując, rabując i uprowadzając wielu, wśród nich nieszczęsnego Abrahama pustelnika, Scher, *Madrasat Nisibin aš-šahīra*, 28.

⁵⁵ Scher 1995, 216–217, 230.

⁵⁶ Al-Ḥīra. W tym mieście, u chrześcijańskiego króla arabskich Lachmidów, An-Nu‘man IV (585–613), i jego siostry, królowej Hind aš-Ṣuġra, spędził ostatnie swoje lata asyryjski katolikos Yešū‘-Yāb I Arzunaja († 596), absolwent Szkoły Nisibińskiej i jej rektor (569–571). Po 4 latach od objęcia urzędu zwołał synod, którego kanony przekazano do Kościoła w Bahrajnie. Uroczystości pogrzebowe katolikosa zorganizowała królowa Hind. Po inwazji muzułmanów na południowy Irak Hind zamknęła się w klasztorze, odpędzając kolejnych muzułmańskich zalotników i w nim, straciwszy wzrok, zmarła jako ostatnia osoba z królewskiego rodu. Materialne ślady chrześcijaństwa w tej części Iraku są wciąż odkrywane. Dotychczas odkryto pozostałości 45 klasztorów, kilkanaście kościołów, kaplic i cel.

⁵⁷ Abūna, *Adab al-luġa al-ārāmiyya*, 176–177, uważa, że Assemani, *Bibliotheca Orientalis*, 188, pomylił tego autora z Bābajem z Gbilta.

⁵⁸ Ḥabbī, *Fihris al-mu‘allifin*, 206.

ki Mar Ja'qub w diecezji Marga. Cechowała go „wiedza, czytanie, umiejętność argumentacji”. Był jednym z członków delegacji do cesarza Herakliusza. Cesarz miał się przekonać, że Sahduna prezentuje chrystologię podobną do melkickiej i z jego polecenia został powołany na urząd biskupa w Edessie.

Dzieła. Życie monastyczne. Praca o wierze. Listy. Cnoty mnichów w krajach Wschodu. Żywot swojego mistrza, Mar Ja'quba, z elegią. Mowy o przeorze Juchannānie, następcy Mar Ja'quba⁵⁹.

18. Barḥadbszabba (I poł. VII w.), biskup Ḥalwan. Uczony o dużej wiedzy. Uczył się w Nisibis, potem objął stanowisko przełożonego nauczycieli⁶⁰.

Dzieła. Traktat o przyczynie zakładania szkół. Komentarz do Psalmów i do Ewangelii Marka. Historia Kościoła. O Diodorze z Tarsu i jego następcach⁶¹.

19. 'Nāniso (po 660 r.), mnich o barwnym życiorysie. Studiował w Nisibis, stał się prawą ręką najpierw metropolity Adiabene⁶², skąd pochodził, potem katolikosa Iszo-Jab III, szczególnie w reformie liturgii.

⁵⁹ Pigulewska, *Kultura Syryjska we wczesnym średniowieczu*, 245; Duval, *Tāriḥ al-adab as-suryānī*, 252; Scher, *Madrasat Nisibin aš-šahira*, 42–43.

⁶⁰ Abūna, *Adab al-luḡa al-ārāmiyya*, 172–174, podaje, że mniej więcej w tym samym czasie żyły dwie osoby o takim imieniu i zajmowały się podobnymi tematami. Jednym z nich, prawdopodobnie tutaj omawiany, był biskupem Ḥalwan, miejscowości 150 km na północny wschód od Bagdadu, tam, gdzie znajduje się obecnie miasto Sulejmanijja. Inny, trzeci z kolei, był ministrantem w Arbilu i został 20 września 355 r. stracony podczas prześladowań czterdziestoletnich za Szapura II.

⁶¹ Duval, *Tāriḥ al-adab as-suryānī*, 92. Scher, *Madrasat Nisibin aš-šahira*, 4, podaje, że w jego zbiorze w Si'ird znajdował się egzemplarz wspomnianej *Historii Kościoła*, z dodanym przez kopistę rozdziałem, w którym opisuje Szkołę Edesską i Szkołę Nisibińską.

⁶² Pochodzenie nazwy Adiabene (Hidiab) wyjaśnia Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie* (Warszawa : Prószyński i S-ka, 2001, 460–461): „Adiabene była nazywana dawniej Asyrią, lecz pomimo długiej tradycji zmieniono nazwę, dlatego że leży między splawnymi rzekami, Oną i Tygrysem, i nie można do niej w ogóle dotrzeć w bród; na oznaczenie zaś wyrażenia „przejść w bród” my Grecy posiadamy słowo *diabenin*. Taki właśnie pogląd mieli starożytni. My zaś dowiedzieliśmy się, że na tych terenach płyną dwie niewysychające rzeki: Diabas i Adiabas, które przekroczyliśmy po moście pontonowym, i dlatego trzeba przyjąć, iż to od nich pochodzi nazwa Adiabeny”. Tłumacz dzieła Marcellinusa podaje w komentarzu, że grecki zapis *a-diabena* znaczy ‘niemożliwy do przejścia w bród’. Twierdzi też, że Diabas i Adiabas to według niektórych dopływy Tygrysu (dzisiejsze Diyala

Wiele lat spędził w pustelni w ʿTūr Izla. Zwiedził Ziemię Świętą oraz klasztor i pustelnie koptyjskie w Egipcie.

Dzieła. Traktaty o śpiewie hymnów kościelnych. Rozprawy filozoficzne i mądrościowe. Słownik wyrazów trudnych i bliskoznacznych w Biblii i w pismach Ojców. Analiza porównawcza tekstu „Raju Ojców” (autorstwa Palladiusza, pustelnika z Antiochii, IV w.) w rękopisach asyryjskich i greckich wraz z wykonaniem nowej dwutomowej edycji, do której dołączył 14 rozdziałów (430 prac) swojego autorstwa i mowę Jana Chryzostoma do mnichów egipskich. Dzieło stało się podręcznikiem obowiązującym we wszystkich szkołach i klasztorach⁶³.

20. Michajel (VII w.), biskup? Urodził się pod koniec VI w. w ʿAjn-Dalbe (Nuhadra), w tej samej wsi co Narsaj. Studiował w Nisibis.

Dzieła. Trzytomowe dzieło o Biblii. Pojęcia filozoficzne. Dysputy z heretykami. Praca o Marii Dziewicy⁶⁴.

21. Surin Mpaszqāna (†754), katolikos. Jedni badacze twierdzą, że chodzi o biskupa, który żył w VII wieku⁶⁵, inni zaś piszą, że był niezrównoważony, urząd katolikosa zajmował przez jeden rok, po czym został usunięty⁶⁶.

Dzieła. Polemika z poglądami heretyków (w oparciu o metodologię „Greków”, czyli filozofię arystotelesowską). Księga świadectw o świętych Ojcach Szkoły Nisibińskiej: Narsaja, Abrahama d-Bet-Rabban i Ju-channana d-Bet-Rabban.

i Adaim). Nazwa Adiabene mogła powstać w czasach Aleksandra Macedońskiego. Występuje w żywocie Maniego (Manesa), założyciela manicheizmu (III w. n.e.).

⁶³ Pigulewska, *Kultura Syryjska we wczesnym średniowieczu*, 77–80; Abūna, *Adab al-luġa al-ārāmiyya*, 262–265.

⁶⁴ Abūna, *Adab al-luġa al-ārāmiyya*, 174–175; Scher, *Madrasat Nisibin aš-šahira*, 48.

⁶⁵ Našrī, *Daḥīrat al-adhān fi tawāriḥ al-mašāriqa wa-l-maġāriba as-suryān*, 377; Ḥabbī, *Fihris al-muʿallifin*, 198.

⁶⁶ Bār ʿEbrāya, *At-Tāriḥ al-kanasi li Ibn al-ʿIbrī*, 34.

22. Elija III (†1190), katolikos. Pochodził z miasta Miparqat⁶⁷, przez 15 lat pontyfikatu odbudował wiele zniszczonych klasztorów i kościołów⁶⁸.

Dzieła. Objąsnienia. Listy. Liturgia poranna. Mowy pogrzebowe. Litanie. Rozprawy apologetyczne⁶⁹.

23. Iszo-Jab bār Malkun (XII w.), biskup. Pochodził z regionu Mardin⁷⁰, został biskupem tego miasta, a następnie Nisibis.

Dzieła. Zagadnienia gramatyki syriackiej (interpunkcja, głoski słabe, czasowniki regularne i nieregularne). Listy. Traktaty teologiczne i polemiczne. Wstęp do Ewangelii. Wstęp do kanonów nicejskich. Rozprawy o retoryce⁷¹.

24. Abdisz⁷² d-Soba (†1318), metropolita. Urodził się w połowie XIII w., około r. 1284/85 został podniesiony przez katolikosa

⁶⁷ Inne pisownie nazwy miasta: Maiperkat, Maipharkin, Miparqat, Mayyafaraqin. Na mapie dzisiejszej Turcji figuruje jako Silvan, nad Tygrysem, ok. 100 km na wschód od Diyarbakir. W greckiej nazwie, Martyropolis, utrwalono pamięć o trwających 40 lat prześladowaniach chrześcijan (339–379) za Szapura II, w reakcji na uznanie chrześcijaństwa przez Konstantyna Wielkiego. Prześladowania są dobrze udokumentowane, ale na ogół pomijane w literaturze zachodniej. Szczątki męczenników do Miparqat miał przenieść biskup tego miasta, św. Mar Maruta, któremu następnie udało się pogodzić na jakiś czas Zachód ze Wschodem, czyli Bizancjum z Persją.

⁶⁸ Jego sylwetkę w najcieplejszych słowach opisuje Bār ‘Ebrāya, *At-Tārīḥ al-kanasī li Ibn al-‘Ibrī*, 86, podkreślając jego zadziwiającą i godną naśladowania znajomość języka arabskiego oraz twórczość, która wzbogaca wiernych, zarówno Kościoła „jakobickiego”, jak i „nestoriańskiego”.

⁶⁹ Językiem dominującym w jego twórczości jest arabski, z zapożyczeniami greckimi, Abūna, *Adab al-luḡa al-ārāmiyya*, 368.

⁷⁰ Starożytne miasto w Turcji południowej, od pierwszych wieków chrześcijaństwa do lat I wojny światowej było siedzibą asyryjskich biskupów, a przez jakiś czas także patriarchy jednego z ich Kościołów. O historii miasta i losie jego chrześcijańskich mieszkańców wydano wiele prac. W założonym w mieście uniwersytecie Artuklu zorganizowano w dniach 17–19.05.2013 r. międzynarodowe sympozjum na temat arabskich dialektów mówionych w Turcji i powstającej w nich literatury ludowej.

⁷¹ Abūna, *Adab al-luḡa al-ārāmiyya*, 390–391, podaje, że poza pracą o gramatyce, resztę prac napisał po arabsku. Jego rozprawa o kropkach miała uproszczony schemat, aby uczniowie mogli łatwiej opanować materiał.

⁷² Łaciński zapis imienia: Ebedjesus, arab. ‘Abdišō‘ aš-Šōbāwī, nazywany Bār Brīchā (Syn błogosławionego).

Jāb-Ālāha III⁷³ do godności biskupa dla diecezji Sindzar i Bet-‘Arbāje, następnie, w r. 1290/91, został metropolitą Nisibis i Armenii. Zmarł 5 listopada. Był sławnym kanonistą, oddanym pasterzem, ostatnim wielkim pisarzem Kościoła Wschodniego.

Dzieła. Monumentalna praca poświęcona edukacji, szczególnie statutowi i programowi Akademii w Nisibis⁷⁴. 12 traktatów mądrościowych. Zbiór praw kościelnych. Podręcznik dyscypliny kościelnej. Liczne „antyfony”. Utwory nazywane pocieszeniami. *Marganīta* (Perła)⁷⁵. *Nomocanon*⁷⁶. Traktat o regule sądów kościelnych. *Pardēsā da-‘Dēn* (Raj Edenu)⁷⁷. Metryczny katalog książek⁷⁸. Komentarze do Starego i Nowego Testamentu. Traktaty o tajemnicach filozofii greckiej. Traktat przeciwko herezjom. Udokumentowane postanowienia synodów lokalnych w języku arabskim. Dzieła dotyczące nauk ścisłych⁷⁹.

⁷³ Jāb-Ālāha III (1281–1317) był Chińczykiem o imieniu Marqos (Marek), urodzonym w Pekinie. Wraz z chińskim mnichem o imieniu Baršauma zamierzali odbyć pielgrzymkę do Jerozolimy, jednak z powodu niepokojów w regionie rezydujący w Bagdadzie katolikos Mar Dencha skłonił ich do rezygnacji z dalszej podróży. Po śmierci katolikosa synod wybrał na jego następcę Marqosa, nadając mu tytuł Jāb-Ālāha III, James A. Montgomery, *The History of Yaballaha III, Nestorian Patriarch and of His Vicar, Bar Sauma* (New York: Columbia University Press, 1927).

⁷⁴ To zagadnienie opracowali pieczołowicie Pigulewska, *Kultura Syryjska we wczesnym średniowieczu* i Efreem Yildiz, “The Teaching Method and Activities at the Ancient Universities at Edessa and Nisibin,” *Journal of Assyrian Academic Studies* 25, no. 1–2 (2011): 143–159.

⁷⁵ Ważny wykład w przystępnym języku wyjaśniający teologię Kościoła Wschodu.

⁷⁶ Najbardziej kompletny zbiór prawa kanonicznego, nadal aktualny z niewielkimi zmianami, Istvan Perczel, *The Nomocanon of Metropolitan Abdisho of Nisibis. A Facsimile Edition of MS 64 from the Collection of the Church of the East in Thrissur, Syriac Manuscripts from Malabar*, t. 1 (Piscataway, N.J.: Gorgias Press, 2005).

⁷⁷ Zbiór rymowanej poezji teologicznej, znany z arabskiego jako *maqāmāt*. Pierwszą część *Raju Edenu* (25 utworów, ss. 129) wydano w Bejrucie w 1889 r. z komentarzem G. Cardahi (Qardāhi).

⁷⁸ Przytacza go Assemani, *Bibliotheca Orientalis*, 325–360). Arabskie tłumaczenie wykonał Ḥabbī, *Fihris al-mu‘allifin*. Opis twórczości 62 wybranych autorów Abdalla i Rucki, „Pisarze asyryjscy w wykazie metropolity Mar Abdisho (XIII w.),” 199–221.

⁷⁹ Mar Abdisho pisał w języku syryjskim i po arabsku. Pod wieloma względami jego pisma ukoronowały osiągnięcia produktywnej ery dla literatury syro-mezopotamskiej.

4. OMÓWIENIE PISARZY

4.1. IMIONA

Nietrudno zauważyć, że większość wymienionych autorów nosi imiona biblijne lub nadane z inspiracji biblijnych, np. Abraham powtarza się 3 razy. Prawie tyle samo jest nowo utworzonych imion dwuelementowych, których rdzeń stanowi ܝܫܘܘܢ Yēšū‘ (forma zdrobniała: Iszo) (Jezus), np. Abdiszo (ܐܒܕܝܫܘܘܢ ܝܫܘܘܢ ‘Abdēh d-Yēšū‘ – ‘Sługa Jezusa’), Dadiszo (ܕܕܝܫܘܘܢ ܝܫܘܘܢ Dād(i)-Yēšū‘ – ‘Mój Umiłowany Jezus’), ‘Naniszo (ܢܢܝܫܘܘܢ ܝܫܘܘܢ ‘Nān(i)-Yēšū‘ – ‘Jezus mi odpowiedział, wysłuchał mnie, zareagował na moją prośbę’), Sabrišo‘ (ܫܒܪܝܫܘܘܢ ܝܫܘܘܢ Sabr(i)-Yēšū‘ – ‘Jezus moją nadzieję’) i Iszo-Jab (ܝܫܘܘܢ ܝܒܝܫܘܘܢ Yēšū‘-Yā(h)b – ‘Jezus dał’). Występujący po pierwszym imieniu wyraz „bar” – ‘syn’ (arabskie „ibn”) odnosi się do wiary i tradycji: ܒܪ ܝܕܬܐ Bar ‘Idta – ‘Syn Kościoła’, ܒܪ ܫܘܡܐ Bar Šauma – ‘Syn postu’, ܒܪ ܫܒܘܒܐ Barhadbszabba (Bār-ḥad-b-šābbā – ‘Syn pierwszego dnia tygodnia, czyli niedzieli’)⁸⁰. Należy też zauważyć, że niektóre imiona nie były noszone od dziecka, lecz nadane w związku ze sposobem praktykowania wiary lub ważnym wydarzeniem, np. ܫܗܕܘܢܐ Sahduna – ‘Mały męczennik’. Ze względu na położenie geograficzne miasta Nisibis wśród pisarzy nierzadkie były imiona perskie i greckie; część hierarchów miała perskie pochodzenie, np. Narsaj.

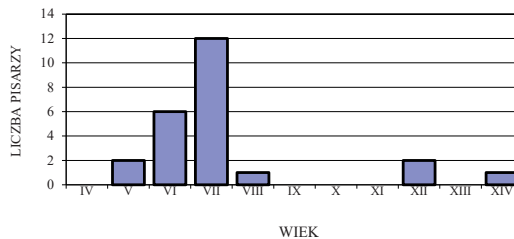
Na podkreślenie zasługuje także to, że nazwa miasta Nisibis przygłębia do imion sześciu osób, co z jednej strony wskazuje na silny związek z tym ośrodkiem, a z drugiej pozwala daną osobę odróżnić od osoby noszącej takie samo imię działającej w innym miejscu. Zgodnie z aktualną wiedzą, pierwszy biskup miasta, któremu nadano przydomek Nisibiński był św. Jakub (†338). Nie uwzględniono go w tym wykazie, gdyż jego prace się nie zachowały.

⁸⁰ Obecnie spotyka się zmodyfikowaną wersję arabską: عبد الأحد ‘Abd al-Aḥad (‘Sługa Niedzieli’).

4.2. CHRONOLOGIA

Z poniższego wykresu widać, że do końca VII wieku rozwój intelektualny w Kościołach syriackojęzycznych był stały, mimo ostrych prześladowań, zarówno rzymsko-bizantyjskich, jak i perskich. Można sądzić, że podobne tempo rozwoju było notowane w każdej miejscowości na obszarze działalności każdego innego Kościoła na Bliskim Wschodzie. Najwięcej spośród wymienionych pisarzy związanych z Nisibis Asyryjski Kościół Wschodu miał w VII wieku – 12. Powszechne było pragnienie edukacji. Prawdopodobnie wśród blisko tysiąca studentów w działającej w mieście uczelni co drugi pochodził z innych terenów, np. z południowej i centralnej Persji czy z Bet-Qatrāye (Krainy Kataru). Liczba twórców zaczęła się gwałtownie i niespodziewanie zmniejszać po inwazji muzułmanów, która zredukowała ją do zanotowanego zaledwie jednego w VIII wieku. Odwiedzając Mezopotamię w połowie IX wieku katolikos Sabriszo zanotował: „Cała ludność pozbawiona jest wykształconych duchownych, następuje głęboki upadek nauki i oświaty, nabożeństwa są odprawiane nie w kościołach, lecz w domach”⁸¹. Przejawami tej sytuacji były prześladowania, niszczenie i burzenie kościołów lub zamiana ich na meczety.

Liczba pisarzy syriackojęzycznych związanych z miastem Nisibis w wiekach IV-XIV

Ostatnim pisarzem, którego bogata twórczość jest porównywana do twórczości Bār ‘Ebrāyi zmarłego w Maragha (Persja) w 1286 r., był metropolita Nisibis i Armenii, Abdiszo (†1318), najprawdopodobniej pochowany w pobliskim klasztorze Mar Augin (klasztor powstał w IV w.), od kilku lat ponownie zasiedlonym.

⁸¹ Pigulewska, *Kultura Syryjska we wczesnym średniowieczu*, 83–84.

4.3. WYKONYWANA POSŁUGA

Opracowując ten punkt można było przyjąć jedną kategorię, gdyż wszyscy duchowni wyższego szczebla wywodzą się z szeregu mnichów, którzy w określonych etapach życia służą w klasztorach bądź pustelniach i wybierają mniej lub bardziej surową formę ascezy. Pamiętajmy też, że hierarchowie Kościoła „nestoriańskiego” wczesnego okresu (V–VI w.) mogli się żenić (takie przypadki były jednak sporadyczne). Osoba podana w wykazie jako mnich lub pustelnik nie zajmowała wyższej funkcji w hierarchii kościelnej. Odnotować należy, że żadna z osób nie nosi imienia świętego patrona o greckim brzmieniu, jak to jest np. w Syryjskim Kościele Ortodoksyjnym Antiochii.

Asyryjski Kościół Wschodu od momentu rozdziału od innych Kościołów po III Soborze Powszechnym w Efezie (431 r.), w którym zresztą jego hierarchowie nie mogli uczestniczyć, rozwijał się dynamicznie i samodzielnie w ramach własnych struktur, poza obrębem dalekiego Bizancjum i bardzo dalekiego Rzymu. Stąd też, niedokładnie, jest nieraz określany jako „Kościół Perski”.

Niektórzy twórcy nosili przezwisko lub przydomek nawiązujący do cech osobowych, miejsca pochodzenia, służby lub zawodu uprawianego przez rodziców. Większość autorów była mocno zaangażowana w proces edukacyjny i dydaktyczny w szkołach różnego szczebla. Część z nich uprawiała równocześnie kilka profesji, ciesząc się uznaniem nawet najwyższych władz.

4.4. TEMATYKA DZIEŁ

Z konieczności ogólnikowy opis prac pozwala jedynie się zorientować, jakemu tematowi poświęcone jest dane dzieło. Czasami obok określonych tytułów podano, że autor napisał „wiele listów, hymnów, pieśni”. W kilku przypadkach źródła zaznaczają, że autor pisał też w innym języku. Mamy czterech pisarzy, którzy oprócz dzieł syriackich pisali także po arabsku oraz czterech, którzy przełożyli dzieła z greckiego i perskiego na syriacki.

W opisie dorobku wzmiankuje się wiele prac, których tematyki można jedynie się domyślać. Do tej kategorii należą „listy na różne tematy”, „opowiadania”, „rozprawy na różne tematy”.

Inną kategorią są dzieła polemiczne, które można uważać za utwory apologetyczne. Tutaj wyróżniamy prace ze słowem „przeciw lub przeciwko” w tytule. Ich adresatem były osoby nieznanne (np. poganie, heretycy, bałwochwalczy, gnostycy). Niektóre były ripostą na znane wówczas prądy ideologiczne (np. herezje ogólnie).

Ważne miejsce w twórczości wymienionych autorów zajmują prace mieszczące się w ramach wiedzy ogólnej. Można tu wymienić „traktaty o logice”, „podziały i charakterystyka szkół filozoficznych”, a w pracach dwóch autorów pojawia się odniesienie do Arystotelesa.

W pracach zaprezentowanych autorów znajdują się dzieła historyczne, kroniki i żywoty przełożonych. Większość dotyczy historii Kościoła z elementami historii powszechnej. Bilal przypomina, że pierwsza kronika muzułmańskiego autora, aṭ-Ṭabariego (X w.), była oparta, podobnie jak hadisy, na relacjach informatorów, które przekazywano z pokolenia na pokolenie drogą ustną w ciągu blisko 200 lat, nie zaś na bieżącym zapisie o wydarzeniach. Badając kroniki syriackie opisujące wydarzenia na bieżąco Bilal wymienia jedno dzieło z V wieku, pięć z IV wieku, sześć z VII wieku, cztery z VIII wieku, cztery z IX wieku i jedno z X wieku⁸².

Zagadnieniami językowymi zajmował się prawie co czwarty z wymienionych autorów. Zajęciem dominującym były tłumaczenia Starego Testamentu na język syriacki, pisanie gramatyki, słowników i poezji rymowanej. Godnym odnotowania są pochodzące z ostatniego dziesięciolecia IV wieku przekłady z języka syriackiego na ormiański i grecki (np. dzieła św. Efrema), a także na łacinę (VI w.) (pozycja 5).

Żaden temat w całości twórczości wymienionych autorów nie cieszył się tak dużym zainteresowaniem jak komentarze i objaśnienia do Pisma św. i dzieł Ojców Kościoła uznanych przez Wschodnich Asyryjczyków za autorytetów. Tym się zajmował prawie co drugi autor.

⁸² Muhammad M. Bilal, *Al-Islām al-mubakkir fī at-tawārīḥ as-suryāniyya. Dirāsa muqārīna bayna tāriḥ aṭ-Ṭabarī wa Michā'il al-Kabīr* [Wczesny islam w kronikach asyryjskich. Studium porównawcze kroniki aṭ-Ṭabariego i Michała Wielkiego] (Bejrut: Dār al-Rafīdayn lil-Ṭibā'ah wa-al-Nashr wa-al-Tawzī', 2015), 347.

W tej grupie tematów spotykamy zarówno trzytomowe dzieło dotyczące całej Biblii, jak i krótkie komentarze do pojedynczej księgi, którą są najczęściej Psalmy.

Z podobną częstotliwością występują autorzy piszący o muzyce kościelnej. Znamy liturgii Kościołów antiocheńsko-mezopotamskich nie zawahają się określić przebiegu każdej ceremonii jako duchownego koncertu. W każdym hymnie, pieśni, „antyfonie”, napisanym prozą lub wierszem, zachowano ułatwiające śpiew metrykę, rym i rytm. W wielu przypadkach odsyła się do już znanego motywu pochodzącego z IV–VI wieku, na którym należy się wzorować. Nie ulega wątpliwości, że pierwszymi hymnologami i muzykologami w historii całego Kościoła byli Bar Dayšan (II–III w.) i św. Efrem (IV w.). Znaczenie ich dzieł jest mało eksponowane w zachodnich publikacjach. Pigulewska podkreśla, że „o guście i zamiłowaniu do muzyki świadczy różnorodność „antyfon”, które były popularne w syriackojęzycznych społecznościach. Były w nich zawarte elementy oddziałujące na emocjonalne aspekty psychiki człowieka. Jedynie dużą wiedzą syriackojęzycznych mezopotamczyków dotyczącą problematyki duszy ludzkiej tłumaczyć można tak niezwykle silny wpływ na otoczenie”⁸³.

Niektórzy pisarze rejestrowali, reformowali lub ustanawiali przebieg liturgii (np. porannej), pisali anafory. Paprocki zaznacza: „Schemat anafory został wypracowany przede wszystkim w Syro-Mezopotamii w ciągu wieków I–III i wywarł wpływ na wszystkie inne ośrodki chrześcijańskie”⁸⁴. Brock zaś za odnowiciela elementów zasadniczych tradycyjnej liturgii asyryjskiej uznaje katolikos Iszo-Jab III (†659) i stwierdza, że Kościół, który reprezentował tenże katolikos posługuje się najstarszą anaforą, przypisaną apostołowi Addajowi (Tadeuszowi) i uczniowi Mari⁸⁵.

⁸³ Pigulewska, *Kultura Syryjska we wczesnym średniowieczu*, 156–159.

⁸⁴ Henryk Paprocki, *Wieczera mistyczna* (Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1988), 23.

⁸⁵ Sebastian P. Brock, „An Introduction to Syriac Studies,” w *Horizons in Semitic Studies: articles for the student*, ed. by John H. Eaton, 1–31. (Birmingham: University of Birmingham, Department of Theology, 1980), 1–31; Sebastian P. Brock, „An-Nuṣṣ al-liturdżijja [Teksty liturgiczne],” w *Ġuḍurunā: Yanābī‘ Suryāniyya* [Nasze korzenie: Źródła asyryjskie] (Bejrut: Centre d’Études et de Recherches Orientales, 2005), 15.

Natomiast Syriacki Kościół Ortodoksyjny Antiochii zachowuje anaforę przypisaną apostołowi Jakubowi, bratu Pańskiemu⁸⁶.

PODSUMOWANIE

Pierwsze dzieła napisane przez asyryjskich pisarzy chrześcijańskich datują się na II wiek (Tacjan, Bar-Dayšan). Stały rozwój gmin, a wraz z nimi szkolnictwa, nieprzerwanie do końca VII wieku, owocowały powstawaniem co raz większej ilości prac, w tym monumentalnych i wielotomowych. O silnym przywiązaniu pisarzy miasta Nisibis do chrześcijaństwa świadczą noszone imiona; żadne nie nawiązuje do bogatej historii Mezopotamii i pięknie brzmiących imion jej królów i władców starożytnych.

W regionie, w którym leżało Nisibis, chrześcijanie asyryjscy i ormiańscy stanowili rdzenną i przeważającą ludność. Obecnie mało który mieszkaniec tego regionu ma pojęcie o tym, co kryje się za licznymi ruinami, które są pozostałością kwitnących kiedyś ośrodków edukacyjnych lub klasztorów, z ogrodami, winnicami i całym zapleczem gospodarczym, opisanych chociażby przez Asz-Szabuszkiego (X w.) w książce *Ad-Dijārāt* (Klasztory).

Literaturę chrześcijan asyryjskich zajmowało się i nadal zajmuje się wielu badaczy. Występujące w niniejszym artykule imiona autorów można spotkać prawie w każdej pracy tych autorów. Niestety, duże rozproszenie i niepokoje, które od wieków są udziałem chrześcijan bliskowschodnich utrudniają możliwość korzystania z tych źródeł na szerszą skalę. Budujący jest jednak fakt, że większość zachowanych dzieł jest w zasięgu ręki w krytycznych tłumaczeniach obcojęzycznych wykonanych przez fachowców syrologów.

⁸⁶ Mirosław Rucki i Michael Abdalla, „Zapożyczenia greckie w syryjskiej anaforze św. Jakuba brata Pańskiego” *Przegląd Orientalistyczny* 1–2 (2017): 155–165.

BIBLIOGRAFIA

- Abdalla, Michael. "Syriac writers and their works from the 1st through the 5th century of Christianity." *Orientalia Christiana Cracoviensia*, 2 (2010): 9–27. <https://czasopi-sma.upjp2.edu.pl/orientalia/article/view/1009>. [Tytuł tomu *The Heritage of Syriac Christianity*].
- Abūna, Alber. *Adab al-luġa al-ārāmiyya* [Literatura języka aramejskiego]. Bejrut: Dār al-Mashriq, 1996.
- Amīn, Ahmad. *Ḍuhr al-islām* [Zmierzch islamu]. Bejrut: [wydawca nieznany], 1952.
- Armale, Ishak. *Tārīḥ al-kanīsa as-suryāniyya* [Historia Kościoła asyryjskiego]. Bejrut: [wydawca nieznany], 1996.
- Assemani, Joseph S. *Bibliotheca Orientalis*, t. 3/1. 1719–1728. Reprint, Hildesheim i New York: Olms, 1975.
- Atiya, Aziz S. *Historia Kościołów Wschodnich*. Warszawa: "Pax" 1978.
- Ayoub, Barsoum. *Syriac Origins of the Names of Cities and Villages in Syria*. Aleppo: Dār Mārdīn, 2000.
- Badger, Georg Percy. *The Nestorians and their Rituals*. London: J. Masters, 1852. Reprint, London: Darf Publishers, 1987.
- Bar-Bahlule, Hassano. *Lexicon Syriacum*. Redakcja Rubens Duval. Paris, 1988–1901. Reprint, Amsterdam: Philo Press, 1970.
- Bār 'Ebrāya, Grigorijjos. *At-Tārīḥ al-kanasī li Ibn al-'Ibrī* [Historia kościelna Bar Ebraji]. Tłumaczenie Ṣalībā Szem'un. Nuhadra (Irak): [wydawca nieznany], 2012.
- Baum, Wilhelm. *Shirin: Christian Queen – Myth of Love. A Women of Late Antiquity – Historical Reality and Literary Effect*. Piscataway: Gorgias Press, 2004.
- Baumer, Christoph. *The Church of the East. An Illustrated History of Assyrian Christianity*. London; New York: I.B. Tauris, 2006.
- Bilal, Muhammad M. *Al-Islām al-mubakkir fī at-tawārīḥ as-suryāniyya. Dirāsa muqārīna bayna tāriḥ at-Ṭabarī wa Michā'il al-Kabīr* [Wczesny islam w kronikach asyryjskich. Studium porównawcze kroniki at-Ṭabariego i Michała Wielkiego]. Bejrut: Dār al-Rāfidayn lil-Ṭibā'ah wa-al-Nashr wa-al-Tawzī', 2015.
- Bowersock, Glen Warren i Peter Brown i Oleg Grabar (editors). *Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999.
- Brock, Sebastian P. "An Introduction to Syriac Studies." W *Horizons in Semitic Studies: articles for the student*, edited by John H. Eaton, 1–31. Birmingham: University of Birmingham, Department of Theology, 1980.
- Brock, Sebastian P. "An-Nuṣūṣ al-liturdżijja [Teksty liturgiczne]." W *Ġudurunā: Yanābī' Suryāniyya* [Nasze korzenie: Źródła asyryjskie], 9–20. Bejrut: Centre d'Études et de Recherches Orientales, 2005.
- Bryce, Trevor. *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia*. London i New York: Routledge, 2013.
- Daniélou, Jean i Marrou, Henri Irenée. *Historia Kościoła*, t. 1. Tłumaczenie Maria Tarnowska. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1984.
- Duval, Rubens. *Tārīḥ al-adab as-suryānī* [Historia literatury asyryjskiej]. Tłumaczenie Louis Qaṣṣāb. Bagdad: [wydawca nieznany], 1992.

- Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage. „Pawlos of Nisibis.” Dostęp 18.03.2023. <https://gedsh.bethmardutho.org/entry/Pawlos-of-Nisibis>.
- Ḥabbī Jusuf. *Fihris al-mu'allifin* [Indeks autorów]. Bagdad: [wydawca nieznan], 1986.
- Hollerweger, Hans. *Turabdin – Living Cultural Heritage*. Linz: Freunde des Turabdin, 1999.
- Ḥulū (Al-), 'Abadlla. *Tahqīqāt tārīḥiyya-luḡawiyya fi-l-asmā' al-ḡuḡrāfiyya as-sūriyya* [Badania historyczno-językowe syryjskich nazw geograficznych]. Bejrut: [wydawca nieznan], 1999.
- Kāmil, Murad, Al-Bakrī Muhammad Ḥ. Ruṣḍī Zakijja. *Tārīḥ al-adab as-suryānī min na-ṣātihi ilā al-ʿaṣr al-ḥāḍir* [Historia literatury asyryjskiej od powstania do obecnej epoki]. Kair: [wydawca nieznan], 1987.
- Lipiński, Edward. *Szkice z dziejów aramejskich*. Poznań: Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2000.
- Marcellinus, Ammianus. *Dzieje rzymskie*, t. 1. Tłumaczenie Ignacy Lewandowski, t. 1. Warszawa: Prószyński i S-ka, 2001.
- Montgomery, James A. *The History of Yaballaha III, Nestorian Patriarch and of His Vicar, Bar Sauma*. New York: Columbia University Press, 1927.
- Naṣrī, Buṭrus. *Ḍaḥīrat al-aḡḥān fī tawārīḥ al-maṣāriqa wa-l-maḡāriba as-suryān* [Prowiant umysłów w historii wschodnich i zachodnich Asyryjczyków]. Mosul: Dayr al-Ābā' al-Dūminikīyīn, 1905.
- Oudo, Tūmā. *Simtā d-lēšānā suryāyā* [Słownik języka syriackiego]. 1896. Reprint, Sztokholm: [wydawca nieznan], 1979.
- Paprocki, Henryk. *Wieczera mistyczna*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1988.
- Parpola, Simo. “National and Ethnic Identity in the Neo-Assyrian Empire and Assyrian Identity in Post-Empire Times.” W *The Assyrians Heritage: Threads of Continuity and Influence*, edited by Öner A. Cetrez, Sargon G. Donabed, Aryo Makko, 25. Uppsala: Uppsala University, 2012.
- Payne Smith, Robert. *Compendious Syriac dictionary*, edited by Jessie Payne Smith. 1903. Reprint, Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 1998.
- Perczel, Istvan. *The Nomocanon of Metropolitan Abdisho of Nisibis. A Fascimile Edition of MS 64 from the Collection of the Church of the East in Thrissur*. Syriac Manuscripts from Malabar, t. 1, Piscataway, N.J.: Gorgias Press, 2005.
- Pigulewska, Nina. *Kultura Syryjska we wczesnym średniowieczu*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1989.
- Prokopiusz z Cezarei. *Historia sekretna*. Tłumaczenie Andrzej Konarek. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977.
- Qardāḥī (Al-), Gabriel. *Bār lebba – Al-Lubāb*. 1891. Reprint, Aleppo: [wydawca nieznan], 1994.
- Rucki, Mirosław i Abdalla, Michael. „Zapożyczenia greckie w syryjskiej anaforze św. Jakuba brata Pańskiego.” *Przegląd Orientalistyczny* 1–2 (2017): 155–165.
- Rucki, Mirosław i Abdalla, Michael. „Pisarze asyryjscy w wykazie metropolity Mar Abdisho (XIII w.)” *Teologia i Człowiek* 51, no. 3 (2020): 199–221. doi.org/10.12775/TiCz.2020.046.

- Scher, Addai. *Madrasat Nisibin aš-šahīra* [Słynna Szkoła Nisibińska]. Bejrut: al-Maṭba‘ah al-Kāthūlikīyah lil-Ābā’ al-Yasū‘īn, 1905.
- Scher, Addai. *Tārīḥ Kaldo wa Ātūr* [Historia Chaldei i Asyrii], t. 2. Bejrut: Al-Maṭba‘a al-Kāṭūlikīya, 1913.
- Segal, Judah B. *Ar-Ruhā – al-madīna al-mubāraka* [Edessa – Błogosławione miasto]. Tłumaczenie Jusuf I. Ğabra. Aleppo: [wydawca nieznany], 1988.
- Şimşek, Mehmet. „Nusaybinli Mor Afrem.” W *Geçmişten günümüze Nusaybin*, edited by Kenan Z. Taş, 247–256. Ankara: Nusaybin Kaymakamlığı, 2009.
- Sozomen, Hermiasz. *Historia Kościoła*. Tłumaczenie Stefan Kazikowski, wstęp Zygmunt Zieliński. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1989.
- Starowieyski, Marek. *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1999.
- Szem’un, Şalibā. *Al-mamālik al-ārāmiyya* [Królestwa aramejskie]. Aleppo: Dirāsāt suryāniyah, 1981.
- Ter-Petrosjan, Lewon. *Al-Ālāqāt at-taqāfiyya al-armaniyya-as-surianiyya*. Tłumaczenie Bōgōş Saradzyān. Aleppo: Dār Mārdīn, 1997.
- Yildiz, Efrem. “The Teaching Method and Activities at the Ancient Universities at Edessa and Nisibin.” *Journal of Assyrian Academic Studies* 25, no. 1–2 (2011): 143–159.
- Zaydān, Ğorġī. *Tārīḥ at-tamaddun al-islāmī*. [Historia cywilizacji islamskiej]. [Okolo 1921-1922]. Reprint, Kair: Dār al-hilāl, 1958.